

греків, євреїв, німецького цирульника, хоча випадково зустрів там декількох запорожців, у тому числі козака Омелька, «який служив поміж липків у Бендері», і ченця Варлама Шостаковського із «Задніпровської України». Отже, після створення турецької райї переважну частину жителів Хотина поступово склали турки, татари-липки, євреї тощо¹⁶.

Коли П. Орлику дозволили продовжити по дорож до Туреччини, він негайно завершив усі справи й під вечір 19 (30) травня 1722 р. покинув набридлий йому Хотин, зупинившись на нічліг у сусідньому селі Дарабанах, у якому теж проживали липканські татари. Він зустрічав їх і в інших населених пунктах, але найбільше – в Липканах, які, по суті, були татарським містечком. Згідно з деякими даними, на Хотинщині проживало близько 5 тис. липок, включаючи членів сімей.

Як вже зазначалося, на етнодемографічне становище регіону впливали часті війни. На жаль, важко судити про статистичну сторону справи через брак відповідних джерел, однак можна навести окремі свідчення сучасників, пов'язані з подіями 1739 р. Як писав у щоденнику учасник походу армії генерал-фельдмаршала Б. Х. Мініха на Хотинщину бунчужний товариш Я. Маркович, «по сторонам были деревнь волоскіе, которіе велено палит, и палено» (3 серпня), „а деревнь, поблизу будучіе, попалено” (6 серпня), „минувши деревню одну, а другіе по бокамъ пройшовши, якіе всь попалени (...)” (13 серпня) і т.д. Зрозуміло, що при наближенні великого війська селяни ховалися у лісах, і села були порожніми, але їх все одно палили, щоб нагнати страху на противника і завдати йому матеріальної шкоди. (Коли Я. Маркович з товаришами прибув „к городу Хотъню”, він виявився порожнім і пограбованим російським військом. Як зазначив автор щоденника, „собою он не мал и от густого жилия, а все деревянного, и частих, а мноих, лавокъ и густих улицъ, знатно, что был велми многолюден, толко-ж в нем почти никого из турков не застали, ибо от того времени, якъ мы перебралис через Днѣстр, то начали они перевозитис к Дунаю, и такъ были возку тую множеством перевозячихся здорожили, что за едну подводу плачено по 50 червонних золотих”¹⁷.

Інший сучасник подій, літописець І. Некулче з боєм зазначав, що під час відступу царської армії наприкінці 1739 р. військо масово виганяло населення з Хотинської райї за Дністер, де російські офіцери розподіляли цю здобич: „Одні забирали дітей, інші – чоловіків, інші – жінок”. Автор порівнював ці дії з діями татар¹⁸. Отже, „визвольний” похід росіян, оспіваний М. Ломоносовим в „Оді на взяття Хотина”, призвів до величезних матеріальних і людських втрат у регіоні, який знову запустів.

Турецькій адміністрації, яка повернулася на Хотинщину на початку 1740 р., знову довелося вживати різноманітні заходи, щоб поліпшити демографічне становище. Мабуть, чималу роль

у цьому відігравали два фактори: по-перше, порівняно ліберальна політика турецької влади стосовно бажаних перебратися в райю і, по-друге, діяльність спеціальних вербувальників”. Так, було підтверджено незмінність оподаткування райятів, яке залишалося таким самим, як і в 1715 р.¹⁹ Щодо другого фактора, то, наприклад, великий капітан Дорогойського цінуту скаржився молдавському господарю на якогось Смаїла Турку (мабуть, турка Ізмаїла), який переманив селян із с. Бугаї, що належало Барновському монастирю, в Хотинську райю. Втім, населення із сусідніх цінутів і без вербувальників масово переселялося на її територію, незважаючи на жорсткі заходи, які вживала молдавська влада, щоб припинити цей процес. Тікали не тільки селяни-вечини, але й цигани-холопи, тим паче, що останні як раби не були членами сільських громад і не займалися землеробством. Згідно з деякими відомостями, в 40-х роках XVIII ст. на Хотинщину втекло з Молдавського князівства близько 4 тис. сімей²⁰. Мабуть, поступово повернулася у рідні села й певна частина тих селян, яких вигнало російське військо наприкінці 1739 р.

Все це поступово дещо поліпшило етнодемографічне становище в регіоні, на що впливала також загальномирна обстановка на північно-східних кордонах Османської імперії впродовж наступних трьох десятиліть.

На жаль, не збереглося конкретних статистичних відомостей з цього часу, тобто до російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Дійшли тільки деякі загальні описові свідчення, які стосуються Хотина. У липні 1764 р. через місто проїжджав Резмі Агмед Ефенді, якого султан направив у Берлін з дипломатичною місією. Він записав у подорожньому щоденнику цікаві відомості про фортецю і замок, а також зазначив, що „нині Хотин є містом багатолюдним і гарно збудованим, розташованим посеред садів і полів (...)”²¹. Зрозуміло, що більшу частину жителів, як і раніше, становили турецькі й татарські військовослужбовці, чиновники та члени їхніх сімей, а також єврейські торговці й ремісники.

Розглянуті матеріали засвідчують складну етнодемографічну динаміку на Хотинщині впродовж кінця XVI – середини XVIII ст., незважаючи на уривчасті, вельми неточні й нерідко випадкові дані. Не викликає сумнівів, що в окремі періоди число населення зазнавало різкого скорочення через прями втрати й вимушені міграції, проте за сприятливих суспільно-політичних обставин воно швидко відновлювалося і зростало, в тому числі за рахунок притоку іммігрантів з-за меж регіону та зміни його державної приналежності, насамперед унаслідок створення Хотинської райї. Результатом було значне ускладнення етнічної палітри через появу порівняно численних тюркомовних груп, а також євреїв, до яких молдавська влада, принаймні до встановлення так званого фанаріотського режиму, ставилася нетерпимо.

¹ Documente privind istoria României. A. Moldova. – București, 1952. – P. 4, 408.

² Добржанський О., Макар Ю., Масан О., Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 79.

³ Сплени Г. Опис Буковини / Габріель фон Сплени; [пер. з нім., передмова і коментар О. Д. Огуя, М. М. Сайка]. – Чернівці: Рута, 1995 – С. 44-45.

⁴ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Вказ. праця. – С. 78.

⁵ Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Эвлия Челеби. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – С. 50-51.

⁶ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (з давніх часів до середини XX ст. / За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 110.

⁷ Дмитриев П. Г. Народонаселение Молдавии (по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1973. – С. 32.

⁸ Афанасьев-Чужбинский О. Нариси Дністра / Олександр Афанасьев-Чужбинський // Буковинське віче. – (Чернівці) 1991. – 7 вер., 17 груд., 1992. – С. 4.

⁹ Димитров С. Ат. Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахия) в первой половине XVIII века / С. Ат. Димитров // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. Т.2. – С. 144, 146, 148.

¹⁰ Там само. – С. 149.

¹¹ Там само. – С. 141.

¹² Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. – С. 131-132.

¹³ Димитров С. А. Вказ. праця. – С. 151.

¹⁴ Там само. – С. 155, 157.

¹⁵ Там само. – С. 153, 155.

¹⁶ Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Вказ. праця. – С. 117.

¹⁷ Дневник Якова Марковича. – Т. 4 1735-1740 роки / Яків Маркович; [вид. В. Модзалевський. – К.-Львів: НТШ, 1913]. С. -278-279, 281.

¹⁸ Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei. – P. 466.

¹⁹ Димитров С. Ат. Вказ. праця. – С. 157.

²⁰ Негрей. И. А. Бегство молдавских крестьян за пределы княжества в последние десятилетия XVII-середине XVIII в. / И. А. Негрей // Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XIV – начало XX в.). – Кишинев, 1991. – С. 52.

²¹ Archiva istorica a Românie / Red. B. Petriceicu-Hăjideu. – București, 1864. – Anulu I. –P.183; Resmi Ahmed Efendi (1700-1783). – P. 499.

Наталія Томак
(Черновцы)

СВЕДЕНИЯ О ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И ПОСЕЛЕНИЙ ХОТИНЩИНЫ В КОНЦЕ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в.

В статтє освещена динамика демографического, этносоциального и этноконфессионального процесса на территории исторической Хотинщины с конца XVI к началу XVIII в. Отдельному анализу подвергнуто состояние демографического и этноконфессионального развития многонационального региона в условиях частых изменений его государственной принадлежности, поскольку это обстоятельство оказывало существенное влияние на этнодемографическую и

конфессиональную ситуацию в крае.

Ключевые слова: этнодемографический состав, Хотинская райя, турки, „Катастих”.

Natalia Tomak
(Chernivtsi)

INFORMATION ABOUT QUANTITY OF INHABITANTS AND SETTLEMENTS OF KHOTYN IN 16th – FIRST PART OF 18th CENTURY.

In article is highlighted dynamics of demographic, etno-social and etno-confessional process at the territory of historical Khotynschyna (Khotyn district) at the end of 16th – the beginning of 18th century. The article also includes the analysis of state of demographic and etno-confessional development of multinational region in conditions of often change of its state belonging, as such circumstance had great influence on etnodemographic and confessional situation at this territory.

Key words: etnodemographic composition, Khotyn military zone, Turks, „Katastyh”.

УДК: 94 (477.85) „18/19”

Тетяна Копистиринська
(Дніпропетровськ)

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА: ВІД АГРАРНОГО РЕГІОНУ ДО ПРОМИСЛОВОГО ГІГАНТА

У статті показано процес перетворення Катеринославської губернії із сільськогосподарської в індустріально-промисловою, роль та місце іноземних поселенців в цьому процесі; наводяться та аналізуються статистичні матеріали XIX ст. щодо участі поселенців, зокрема німців та євреїв, у розвитку великих промислових виробництв та виробництві товарів широкого вжитку.

Ключові слова: Катеринославщина, промисловий розвиток, іноземні поселенці, євреї, меноніти.

На нинішньому етапі розвитку нашої держави в умовах ринкової економіки заслугоує вивчення процес переходу в XIX-XX ст. Катеринославщини від аграрного регіону до промислового гіганта, розвитку промисловості Донецького басейну на основі іноземного капіталу, соціально-економічних особливостей, що сприяли індустріалізації регіону.

Основним джерелом для вивчення історії індустріалізації Катеринославської губернії стали архівні матеріали та періодичні видання XIX-XX ст., що зосередженні в Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО). В історіографічному плані змістовними є праці Б. Ф. Бранта¹, професорів П. Браунова та В. Фаусена, присвячені позитивним та негативним сторонам впливу іноземного капіталу, складностям та успіхам перших промислових підприємств. Велика кількість джерел використана Л. Ліbermanом у праці „У вугільному царстві”². Серед останніх праць, пов'язаних з

історією промислового розвитку регіону, можна згадати роботи І. В. Довжук³, В. Д. Мирончук⁴. На підставі синтезу матеріалів автор намагалася відтворити цілісну картину розвитку промисловості Донецького басейну за участі іноземного капіталу.

Метою статті є розгляд особливостей переходу районів Катеринославської губ. із сільськогосподарських до індустріально-промислових, розкриття ролі іноземних переселенців у розвитку економіко-промислової бази губернії та місця іноземного капіталу в цьому процесі.

Катеринославська губ. самою природою була створена для впровадження та розвитку різноманітних форм землевладіння. Тож природним є той факт, що протягом 20-ти років, з 1802 по 1825 рр. губернія йшла напрямком саме аграрного розвитку. У краї успішно розвивались землеробство й тваринництво. Цьому сприяли й можливості збуту сільськогосподарської продукції, зокрема наявності у її складі портових міст на Азовському узбережжі⁵.

Поступова переорієнтація в спеціалізації губернії відбувається з появою на її теренах перших іноземних поселенців. Оселяючись на нових землях, вони приносили на терени Катеринославщини не лише свої побутові традиції, але й розробляли нові форми господарювання. Так, німецькі колоністи першої хвилі переселення починали обробляти свої землі за традиційним німецьким зразком, та дуже швидко переконались в неможливості поєднання своїх методів землеробства із особливостями місцевого ґрунту. Наприкінці 30-х років XIX ст. виникає нова аграрна система обробки степових земель, яку дослідним шляхом ввів до використання меноніт І. І. Корніс. Ним було доведено й необхідність періодичної зміни зернових культур на посівних площах⁶.

Однією з умов наділення колоністів землею був розвиток ними таких галузей сільського господарства, як садівництво та степове лісорозведення. Відповідно до цієї умови між колоніями Альтнасау та Веінау були засновані перші лісові плантації. Та найбільш вдалий результат у сфері лісорозведення було отримано зі створенням серед колоністів Молочанських колоній Товариства для правильного й методичного лісорозведення⁷.

В цей же період в губернії проводились дослідження й з влаштування тутових садів, виноградників та плантацій тютюну. У розведенні виноградників брали участь в основному молдавські переселенці⁸. Поширення тутового садівництва вимагало від господарів продумувати подальші шляхи обробки та збуту своєї продукції. Починається поступове впровадження шовкообробних підприємств. В Новій Нахичевані такі виробництва освоєно ще з 1804 р. Деяка кількість шовку вироблялась як приватними господарствами, так й в Катеринославському казенному саду. Незвичні кліматичні умови та бажання отримувати більш-менш гарантований дохід змушували поселенців шукати нові джерела надходжень й розвивати все нові галузі господарства⁹.

Поступово увагу поселенців привертають й підсобні промисли, які отримують підтримку у царського уряду. Прикордонне розташування губернії виявилось сприятливим для розвитку вівчарства. В царині вівчарства беззаперечними лідерами стали представники першої хвилі переселенців – німці І. І. Корніс та С. Х. Контеніус. Завдяки їх наполегливій праці окремі господарства починають займатись не тільки розведенням, а й селекцією овець, коней та великої рогатої худоби (врх)¹⁰.

Поява та розповсюдження підсобних промислів прискорює процес переходу регіону із розряду сільськогосподарських губерній до промислових. Саме на це вказує поява мануфактур, а пізніше й фабрик з обробки вовни. На відміну від німців, інші колоністи особливим внеском в аграрній сфері губернії не відзначились. Євреїв займатися обробкою своїх земельних наділів змушувала лише злиденність їх існування¹¹. Не мали особливих визначних рис й господарства інших поселенців – греків та вірмен¹².

Подальші зміни в аграрному секторі неминуче впливали на швидке зростання кількості підприємств з виготовлення різноманітних машин та знарядь. А це означало поступовий перехід від землеробства до промисловості. Накопичені на своїх земельних угіддях капітали колоністи вкладали у відкриття невеличких фабрик з виготовлення землеробських знарядь та машин, підприємств з обробки вовни та інші, так необхідні для обробки ґрунту чи переробки сільськогосподарської продукції¹³. В губернії виділялись підприємства купця Заславського та ротмістра Шумана. Завод останнього у поселенні Штейндорф Словяно-Сербського повіту розміщувався в кам'яних будівлях. Із сибірського чавуну та уральського заліза Шуман виготовляв молотарки, віялки, соломорізки, плуги, кінні граблі та інший інвентар, який мав величезний попит серед місцевого населення. Значна частина працівників підприємства пройшла навчання на Луганському заводі¹⁴. У губернаторських звітах увага приділялась підприємствам під назвами „фабрика” та „завод”, а тому чисельність всіх підприємств (як великих, так й малих) важко визначити¹⁵. Зазвичай майстерні, млини та інші подібні підприємства у таких звітах не враховувались.

Найбільший вплив на економічний розвиток Катеринославщини мало розведення тонкорунних овець у багатьох господарствах краю. Це спричинило справжній розквіт суконної промисловості в губернії. Ще в 1817 р. меноніт Классен заснував у Гальштадті суконну мануфактуру й для виробництва використовував лише свою сировину. Це підприємство 1824 р. було продемонстровано міністру закордонних справ В. Л. Кочубею¹⁶. На початок XIX ст. воно вважалося одним з найбільших підприємств із обробки вовни Південної України. Як найбільше текстильне підприємство на Півдні Російської імперії «Катеринославська казенна суконна мануфактура» мала у своєму розпорядженні три великі корпуси, 2,5 тис. білоруських кріпосних, а також ткацькі з підмосковної Купавинської шов-

копанчішної мануфактури. Виникненню такого підприємства саме на Катеринославщині сприяли державні дотації та грошові позики Міністерства внутрішніх справ для стимулювання виробництва вовни, а також нагальна необхідність забезпечення військових сукном з грубої вовни. У своїй доповіді міністр внутрішніх справ рекомендував залучати на мануфактури певні категорії осіб: євреїв Білорусії, які переселялись із сільської місцевості у міста й містечка; розорених польських шляхтичів; жебраків та бродяг; іноземців, що стали жертвами наполеонівських війн.

Вже у післявоєнні роки мануфактура поновлює виробництво сукна з тонкої вовни для загального вжитку¹⁷. Кінець XIX ст. ознаменувався створенням у селищі Сурсько-Литовському допоміжної фабрики з очищення вовни для Катеринославської суконної мануфактури. Її також обслуговували переселенці з Білорусії, територія якої входила у свій час до Великого князівства Литовського¹⁸.

Але не всі підприємства губернії працювали на «рідній» сировині. Тут варто згадати „Фабрику бавовняних виробів”, розташовану в губерньському Катеринославі – її особливістю була повна залежність від імпортованої до губернії бавовни, в основному з Америки¹⁹.

Таким чином, у XIX ст. на Катеринославщині нараховувалось чотири значні текстильні виробництва – мануфактури: три суконні й одна бавовняна. Якщо перші три були органічно пов'язані із сільським господарством власне Катеринославської губ. та приносили користь не лише своєю продукцією, а й тим, що стимулювали розвиток тваринництва, то остання мала значення з точки зору постачання на ринок легких бавовняних тканин.

Поступове вдосконалення господарського знаряддя призводило до відкриття невеличких майстерень, які з часом переростали у великі промислові підприємства. В Єлисаветграді 1868 р. були відкриті дві майстерні – Краузе та Бургарта – по виготовленню сільськогосподарського інвентарю. Майстерня братів Ельворті була заснована у 1874 р. і вже через п'ять років так розширилась, що підприємство стало першим в Російській імперії з виробництва такого роду продукції. Десятиліттям раніше Гергард Дік був нагороджений похвальним листом та грошовою премією у 100 рублів за винайдення мішалки для розмотування шовку, а меноніт з Гальштадта І. Шреста відзначено за виготовлення чанів²⁰.

У другій половині XIX ст. було засновано цілий ряд підприємств з виготовлення сільськогосподарського реманенту. Найстарішим в цій галузі вважається засноване в 1850 р. підприємство „Лепп і Вальман”. Збільшення попиту на машини поступово перетворює його на Торговий Дім „Лепп і Вальман”, а на початку XX ст. реорганізовано в торговельно-промислове акціонерне товариство²¹. В губернії існувало багато дрібних приватних підприємств з обробки металів та інших мінералів. Найбільш чисельними були «кам'яні заводи» з

виготовлення цегли, черепиці, гончарних виробів. Найчастіше вони виникали у містах, ближче до місця збуту²².

Саме в Катеринославській губ. перебувала більшість всіх підприємств з машинобудування, власниками яких були меноніти. За статистичними даними 1902 р., на Катеринославщині розташовувалось 13 машинобудівних заводів, виробництво яких складало 6,5% річного виробництва губернії. Розвиток сільськогосподарського машинобудування в колоніях залежав від регулярного надходження сировини, палива та наявності робітників. Взагалі у дореформеній Росії підприємства, власниками яких були іноземні, поселенці вважались одними із найбільш рентабельних. Однією із складових їх успіху було використання праці найманих працівників та передових європейських технологій²³.

В цей же час значний розвиток спостерігається й у важкій індустрії майбутнього Донецько-Придніпровського басейну. І знову в процесі розвитку чітко простежується вплив представників національних меншин. Заводи, що виникли на той час у колоніях, працювали на криворізькій, керченській, донецькій залізній руді, а їх власники входили до складу акціонерів різноманітних промислових компаній. Вони користувались послугами „Донецько-Юр'ївського металургійного товариства”, „Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та сталевих виробництва”, „Південноросійського Дніпровського металургійного товариства”²⁴.

У другій половині 80-років провідну роль у вугільній промисловості Донбасу відіграв А. Кебар, що винаймав копальню у Богодухівському повіті центральної частини басейну. Він доклав багато зусиль до спорудження під'їзних шляхів від копалень до основної лінії Катеринославської магістралі за рахунок казни. Введення до експлуатації Катеринославської залізниці стало ще одним етапом переходу губернії до промислово-індустріальних регіонів імперії, що поєднала донецьке вугілля з родовищами криворізької руди, започаткувавши тим самим бурхливий розвиток важкої промисловості в створеному Донецько-Придніпровському індустріальному районі²⁵. Розширення чавуно- й мідноплавильних заводів залежало від замовлень Військового міністерства, якому вони постачали снаряди. Слід зазначити, що для виплавки чавуну на цих заводах використовували антрацит й таким чином успіхи вугільної промисловості відображались на обробці металу²⁶.

Створення Південноросійського Дніпровського металургійного товариства призвело до будівництва великого підприємства в поселенні Кам'янське неподалік від Катеринослава²⁷. Одним із засновників нової компанії стає товариство Варшавського сталеварного заводу, до складу якого входило багато іноземних підприємців. Так, серед засновників найбільших акціонерів Дніпровського металургійного товариства були А. Венцель, Є. Гербот, В. Рац, Г. Рюке, Р. Сюрманд. Дуже швидко широка

взаємодія підприємців різних національностей, використання фінансових можливостей великого капіталу сприяло перетворенню цього підприємства в одну з найбільших акціонерних компаній країни: „... Немає у Росії товариства, справи якого стояли б вище й солідніше справ Південноросійського Дніпровського металургійного товариства”, – писав Г. Д. Бакулєв²⁸. Таким чином на Придніпров'ї створювались благодатні умови для розвитку металообробної промисловості.

Окрім представників німецьких колоністів, вплив на промислову галузь регіону мали й представники іншої національної меншини – євреї. Внесок представників катеринославського єврейства у процес капіталізації краю не викликає жодних сумнівів. За доступними нам джерелами не завжди можна чітко встановити кількість євреїв, які займалися ремеслами чи працювали на фабриках та заводах²⁹. Наприклад, в одному з найважливіших для дослідження джерелі „Першому загальному переписі населення Російської імперії” за 1897 рік, у розділі „Розподіл населення за групами занять і за народністю на підставі рідної мови” немає чітких розмежувань між євреями-ремесниками та євреями-робітниками фабрик³⁰. Більш того, визначити фаховий профіль єврея у традиційному суспільстві нелегко: одна людина могла одночасно бути лихварем, ремісником й торговцем. Тому під час перепису міг бути зафіксований той вид діяльності, який на даний момент був вигідний для єврея. Широкому поширенню єврейського виробничого підприємництва перешкоджав низький рівень спроможності єврейського населення, відсутність вільних капіталів, необхідних для відкриття фабрик й заводів. Тож саме ремесло стало єдиним глибоко укоріненим серед євреїв „продуктивним видом діяльності”³¹.

Період з 1861 по 1917 роки, це 2-й етап формування єврейської громади Катеринославщини, був й періодом бурхливого промислового розвитку регіону. Німецький соціолог початку 20 ст. В. Зомбарт вважав, що саме представники цієї

національності є носіями „духу капіталізму”, тобто „саме євреї були тим чинником, який зумовлював економічний підйом або спад”³². У порівнянні з іншими представниками національних меншин, особливо німецького походження, євреї не мали такої свободи для економічних ініціатив. Вони повинні були розвиватися в межах законодавства Російської імперії: „... Торгові та промислові права євреїв у місцях, призначених для постійного їхнього проживання, визначаються особливими правилами...”. Юридичні перепони на шляху єврейського капіталу в освоєнні Південно-Східної України змушували єврейську буржуазію „повертатися” до традиційних видів діяльності, зокрема до торгівлі. Це відзначалося й у звітах, поданих уряду: „Єврейські фабрики влаштовані, взагалі, несолідно, нашвидкуруч, ніби тимчасово; це пояснюється, зокрема, жорсткістю юридичних відносин, у які поставлені євреї, вони не наважуються започатковувати що-небудь міцне, тривале, віддаючи перевагу тривожній торгівельній діяльності”³³.

Й хоча промислове виробництво не було традиційним для них видом діяльності, все ж за даними 1897 р. в губернії нараховувалося близько 8 фабрик, власниками яких були представники єврейства.

Чисельність фабрик не змінилась й через три роки й становила 17,4% від усіх фабричних підприємств губернії. Пояснення цьому можна віднайти у працях комісії під головуванням графа Полена: „... Порівняно слабкий обіг єврейських фабрик пояснюється відсутністю у євреїв достатньо великих капіталів для значної справи; тут ми зустрічаємось з тією ж особливістю, як і у єврейській торгівлі: порівняно невелике відношення обігового капіталу до основного. Переважно самі євреї започатковують заклади, які не потребують великих капіталовкладень, наприклад, шкіряні, цегельні, свічкові, маслоробні, сирникові...”³⁴. Це означає, що вони надавали перевагу тому сектору економіки, який був спрямований на виробництво товарів для широкого споживання.

ТАБЛИЦЯ 1

Участь євреїв у деяких галузях великих промислових виробництв Катеринославської губернії

Виробництво	Кількість фабрик		Кількість робітників		Загальна кількість робітників-євреїв			
	Всього	єврейських	Всього	Єврейське виробництво	Чоловіки	Жінки	Діти	Разом
Металургійне	2	-	-	-	18	-	-	18
Чавуноливарне	18	4	24774	191	146	-	-	146
Хліборобських знарядь	23	4	1712	225	-	-	-	-
Залізних знарядь	1	-	308	-	3	-	-	3
Вагоння	2	-	400	-	7	-	-	7
Всього	46	8	27194	416	174	-	-174	

ТАБЛИЦЯ 2

Виробництво товарів широкого вжитку єврейськими підприємцями у Катеринославській губернії

Населений пункт	Виробництва товарів широкого вжитку, що належали євреям (%)							
	Виробництво продуктів харчування						Цегляне виробництво	Миловарне виробництво
Мінеральні води	Пиво	Цукерки	Крупи	Макарони	Масло бійні			
Олександрівський	-	-	-	-	-	100	-	67
Бахмутський	67	-	-	-	100	-	30	100
Верхньодніпровський	-	100	-	-	-	-	100	-
Катеринославський	65	50	80	100	-	67	20	-
Маріупольський	-	-	-	-	-	-	-	100
Новомосковський	-	-	-	-	-	-	50	-
Павлоградський	-	-	-	-	-	100	-	-
Луганський	-	100	-	-	-	-	-	-
Юзівка	100	-	-	-	-	-	-	-

У правилах про приватну гірничу промисловість на вільних казенних землях (2 червня 1887 р.) відзначалося, що „до розробки гірничого промислу на вільних державних землях й до участі у ньому також не допускаються євреї – у тих місцевостях, де їм заборонено постійне проживання”³⁵. Ось деякі акціонерні товариства та спілки, статутами яких участь у керівництві євреям або була заборонена, або обмежена: Південно-Дніпровське гірничо-промислове товариство (Бахмутський повіт); Катеринославське машинобудівне акціонерне товариство (Новомосковський повіт); Акціонерне товариство Олександро-Дмитрієвських кам’яновугільних копалень (с. Рубіжне (Богданівка) Бахмутського повіту).

Та навіть обмежувальне законодавство не завадило євреям шукати обхідні шляхи для його подолання – дуже часто через підставних осіб укладались угоди щодо володіння підприємствами. Наприкінці XIX ст. у Катеринославській губ. нараховувалося біля сотні підприємств із видобутку вугілля, у яких євреї брали участь³⁶.

Видобуток кам’яного вугілля у Бахмутському та Слово-Сербському повітах губернії не обійшовся без присутності єврейських підприємців. Одним з перших вуглепромисловців регіону вважається єврей І. Л. Уманський³⁷. В листопаді 1863 р. він взяв у оренду вугільне родовище поміщика І. П. Голубова, яке складалось із двох шахт, „з правом протягом 10 років закладати необхідну кількість шахт на площі всього маєтку”. Протягом десятиліття тут вже нараховувалося вісім шахт, збільшився видобуток вугілля³⁸.

ТАБЛИЦЯ 3

Зростання видобутку вугілля на шахтах І. Л. Уманського

Рік	Кількість видобутого вугілля (в пудах)
1864	270000
1865	499700
1866	501100

Ще одним єврейським піонером був А. В. Шайерман, який прибув на посаду лікаря державного Лисичанського ливарного заводу. Він та його партнер гірничий інженер Н. М. Летуновський у 1872 р. уклали десятирічний орендний договір на використання земель селян селища Щербинівка, які були багаті на поклади вугілля³⁹. У 80-ті роки XIX ст. помітною фігурою стає С. С. Поляков. У радянській історіографії він вважається першим монополістом зі збуту кам’яного вугілля цього промислового регіону.

На кінець XIX ст. в Катеринославській губ. нараховувалося 109 підприємств металургійного виробництва з обігом 66488 тис. руб. та 14651 зайнятими на них виробниками. Єврейським підприємцям з цієї кількості належало 23. Тобто зайнятими в цій галузі були 5% євреїв, які виробляли на рік приблизно 2% продукції. Єврейські підприємці володіли здебільшого дрібними підприємствами або мануфактурами, а найбільші сталеливарні, чавуноливарні та інші заводи належали головним чином вихідцям з європейських країн. У 1881 р. О. Поль організує Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу у Парижі, яке розпочинає видобуток руди. Найкраще родовище залізної руди, так зване Криворізьке, знаходилося у південно-західній частині Верхньодніпровського повіту на межі Катеринославської та Херсонської губерній⁴⁰.

З 1886 р. у селищі Покровському Катеринославського пов. велась розробка марганцевих руд⁴¹. На цей же час припадає й надзвичайно інтенсивний приплив у промисловість губернії іноземних капіталів – в першу чергу бельгійських, французьких, німецьких та англійських. На зарубіжних біржах акції промислових підприємств краю піднялись так високо, що достатньо було додати до назви фірми слова „Дніпровський” чи „Катеринославський”, щоб розраховувати на їх легкий збут. У спогадах В. Гілеровського можемо знайти таку характерис-

тику іноземних інвесторів: „Іноземці лізуть до Росії з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії! Тільки й розмови чути останнім часом. Особливо напірають на бельгійців, указуючи, що кращі копальні і залізобудні заводи у їхніх руках по усьому Придніпров'ю. У поїзді тільки й чути: руда, кам'яне вугілля, шурфування, розвідки, бельгійці...”⁴². У 1889 р. брати Шарль і Жорж Шодуари з Бельгії заснували Акціонерне товариство російських трубопрокатних заводів з основним капіталом у 3,5 млн. руб. Головою правління став Ж. Шодуар. Товариство збудувало три заводи, розташовані у губерні Катеринослав: трубопрокатний, залізобудний, чавуноплавильний, які спеціалізувалися, зокрема, на виробництві металургійного устаткування⁴³.

Катериненська залізниця, як основна транспортна магістраль, яка з'єднувала Донецько-Криворізький район з південними портами, зробила його найбільш промислово розвиненим не лише в Росії, а й у Європі. Інтенсивний розвиток гірничодобувної промисловості – вугільної, залізобудної та металургійної – робить цей район індустріальним центром губернії кінця XIX ст. Розробка криворізьких родовищ Катеринославщини призводить до паралельного заснування великих металургійних підприємств та переробних заводів⁴⁴. На межі століть Донецько-Криворізький басейн перетворюється на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії, де виділяються п'ять підприємств-гігантів – Юзівський, Кам'янський, Олександрівський (Брянського товариства), Петровський та Дружківський. Окрім зазначених заводів, у губерніському центрі діяли великі металообробні підприємства Товариства Катеринославських (донецьких) залізобетонних та сталеливарних заводів, Товариства російських трубопрокатних заводів, Катеринославського машинобудівного акціонерного товариства та ще близько восьми підприємств важкої промисловості⁴⁵.

Широкому залученню іноземних інвестицій сприяв і курс російського уряду, взятий в останній третині XIX ст. на форсований розвиток фабрично-заводської промисловості за відсутності достатніх внутрішніх капіталів. Цьому було підпорядковано досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній тогочасне законодавство. Відверта протекційна політика держави щодо вітчизняної промисловості змушувала підприємців іноземного походження привозити сюди не товари, а вільні кошти. Як зазначав один із дослідників, „скептичне ставлення до залізобудного багатства Кривого Рогу володіло як урядом, так і науковими колами майже до 1880 року. Історичний конфлікт Кривого Рогу з Уралом було вирішено втручанням іноземного капіталу, протилежного інтересам національного російського капіталу”⁴⁶. Не зустрічаючи економічного опору, іноземний капітал вже наприкінці XIX ст. захопив ключові позиції в цих галузях економіки.

Напередодні Першої світової війни на землях Катеринославщини найбільший процент підприємців іноземного походження спостерігався саме в

галузях важкої промисловості. Станом на 1900 рік понад 80% акціонерних товариств гірничозаводського профілю належало саме іноземцям⁴⁷. Поряд зі значним прошарком західноєвропейських капіталовкладень в економіці Катеринославської губ. останньої третини XIX – початку XX ст. значну частку мали й підприємці єврейського, російського та польського походження⁴⁸.

Аналіз архівних матеріалів, довідково-статистичних та науково-публіцистичних джерел засвідчує, що у зазначений період Катеринославська губ., багата на корисні копалини, діставши значні інвестиції, особливо іноземні, перетворилася з аграрного в один із найбільших промислових регіонів України та й всієї Російської імперії.

Приклад Катеринославської губернії підтверджує відому істину – інтенсивний розвиток сільського господарства забезпечує й розвиток ремесел, промислів та, власне, промисловості взагалі.

¹ Бранд Т. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны. – СПб., 1889.

² Либман Л. В угольном царстве. – Петроград. – 1918.

³ Довжук І. В. І. Промисловий Донбас в історії розвитку економіки України (II-а половина XIX ст.): Дис. канд. іст. наук –07.00.01 /НАН України, Інститут історії України. – К., 1996.

⁴ Мирончук В. Д. Історія Катеринославської залізниці (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.). – Дніпропетровськ: нариси, 2003.

⁵ Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х. – 1920.

⁶ Гарновский И. К истории заселения и устройства Екатеринославской губернии. – Киевская старина, 1903. – №3. – С.131-135.

⁷ Живи и помни ... История менонитских колоний Екатеринославщины. – Днепропетровск, 2006. – 378 с.

⁸ Боечко В. Молдавани в Україні // Віче. – 1993. – №3. – С. 100-111.

⁹ Живи и помни ... История менонитских колоний Екатеринославщины. – Дн-ск., 2006. – 378 с.

¹⁰ Карагодина А. И. Немецкие колонии на Юге Украины (этнографические заметки) // Этнографические исследования Південної України: Зб. наук. праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченої 145-річчю з дня народження Я. П. Новицького. – Запоріжжя, 1992. – С.36-38.

¹¹ Материалы к истории евреев Украины. – Днепропетровск: ВПОП «Дніпро», 1993. – С.95.

¹² Мариуполь и его окрестности / Изд. Д. А.Хараджаева. – Мариуполь, 1892.

¹³ Мирончук В. Д. Історія Катеринославської залізниці (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.). – Дніпропетровськ: нариси, 2003.

¹⁴ Карагодина А. И. Указ. соч. – С.36-38.

¹⁵ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.4540. – Оп.1.

¹⁶ Список фабрик и заводов России 1910 г. по официальным данным фабричного, податного и горного надзора. Составлено Редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов», издано Торговым Домом Л. и З. Метуль и К «Центральная Контора Объявлений». – Москва, С – Петербург, Варшава. – С.1034.

Татьяна Копистиринска
(Днепропетровск)

ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНА: ОТ АГРАРНОГО РЕГИОНА К ПРОМЫШЛЕННОМУ ГИГАНТУ

В статье показан процесс реформирования Екатеринославской губернии из сельскохозяйственной в индустриально-промышленную, роль и место иностранных поселенцев в этом процессе; показано и проанализировано статистические материалы XIX ст. относительно участия поселенцев, в особенности немцев и евреев, в развитии больших промышленных производств и производства товаров широкого народного потребления.

Ключевые слова: *Екатеринославщина, промышленное развитие, иностранные поселенцы, евреи, менониты.*

Tetiana Kopystyrins'ka
(Dnipropetrovs'k)

KATERYNOSLAV DISTRICT: FROM AGRARIAN REGION TO INDUSTRIAL GIANT

The article shows the process of reform of agricultural Ekaterinoslav province into an industrial-commercial, role and place of foreign settlers in this process, shown and analyzed statistical materials of the XIX century. regarding the participation of the settlers, especially Germans and Jews, in the development of large industrial plants and production of goods for personal use.

Keywords: *Katerynoslav, industrial development, foreign settlers, Jews, Mennonites.*

УДК 94 (477.82) „1917/1921”: 355

Інна Гуцалюк
(Луцьк)

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ВЛАСНИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Показано військовий потенціал Західної Волині початку Української революції, визначено підперіоди розвитку військового руху, що мав місце у краї за Української Центральної Ради (УЦР). Представлено політичні вподобання арміїців фронтівих й тилових військ регіону, заразом відстежено їх мінливість. Проаналізовано законодавчу базу Української Центральної Ради та діяльність уряду у питанні формування національних збройних сил, з'ясовано, наскільки цей процес у дійсності охопив Західну Волинь. Встановлено, що мобілізація волинян до збройних одиниць УЦР заважали здебільшого зовнішні чинники, такі, як ворожа позиція Тимчасового уряду, перша більшовицько-українська війна, австро-угорська й німецька військова присутність у краї.

Ключові слова: *збройні сили, українізація, Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада, перша більшовицько-українська війна, Західна Волинь.*

¹⁷ Там само.

¹⁸ Пажитнов К. А. На казенной Екатеринославской суконной и шелково-чулочной фабрике. – В кн.: Труд в России: Истор. сборник. – Л., 1924. Кн.2.

¹⁹ Там само.

²⁰ Научные записки Днепропетровского государственного университета, 1954 г. – Т.42. – Вып.2. – С. 105-106.

²¹ Крутиков В. В. Зарождения металлургической промышленности в Приднепров'ї // В кн.: Збірник рефератів, доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. – С.81-83.

²² Промисловість Катеринославщини розвивалась завдяки іноземцям // Зоря. – 1999. – 2 грудня.

²³ Там само.

²⁴ Крутиков В. В. Вказ. праця. – С.81-83.

²⁵ Мирончук В. Д. Вказ. праця.

²⁶ Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России. – М. – 1953. – С. 91.

²⁷ Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським. Книга про минуле Дніпродзержинська. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2004. – 224 с.

²⁸ Бакулев Г. Д. Вказ. праця.

²⁹ Усенко П. С. Національний склад населення Новоросії наприкінці XIX ст. // Етнографічні дослідження Південної України: Зб. наук. праць Всеукраїнської ювілейної конференції присвяченої 145-річчю з дня народження Я. П. Новицького. – Запоріжжя, 1992. – С. 35-36.

³⁰ Там само.

³¹ Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт. – К.: МАУП, 2003. – 232 с.

³² Там само.

³³ Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у I першій чверті XIX ст. – УІЖ. – 2004. – №6. – С. 16-25.

³⁴ Дубнов С. М. До питання про торгівельну діяльність євреїв Катеринославської губернії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XIV. – Запоріжжя, 2001. – С. 145-161.

³⁵ Бакулев Г. Д. Вказ. праця.

³⁶ Яшин В. О. Єврейство Наддніпрянщини в контексті загальноросійських суспільних процесів пореформеної доби // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. Вип. 4. Дніпропетровськ: Вид. ДНУ, 2006. – С. 96-106.

³⁷ Фабрики, заводы и рудники Южной России. – Екатеринослав, 1904. – С. 195.

³⁸ Там само.

³⁹ Евреи Екатеринославской губернии // Шабат Шалом. – 1991. – №3.

⁴⁰ ДАДО. – Ф.4540. – Оп.1. – Сп. 30.

⁴¹ ДАДО. – Ф.313 (микрофильм). – Оп.1. – Сп. 2461.

⁴² Промисловість Катеринославщини розвивалась завдяки іноземцям // Зоря. – 1999. – 2 грудня.

⁴³ Довжук І. В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIXст.// Проблеми історії України XIX –початку XX ст.: Вип. II. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.17-24.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Бакулев Г. Д. Вказ. праця.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.